

ESKİYAPAR'DA GEYİK KÜLTÜ

Öznur OTLU¹

Özet

Orta Kuzey Anadolu Coğrafyasındaki Eskiypar Höyük bölgedeki arkeolojik önemini her dönem korumaktadır. Özellikle 2010-2021 yıllarında sürdürülen üçüncü dönem kazıları, bölgedeki stratigrafik ve kronolojik arayışları destekleyen tamamlayıcı nitelikte yeni sonuçlar vermiştir. 2010 yılında höyüğün kuzey yamacında kuzey-güney yönünde oluşturulan kademeli "A" açması ilerleyen yıllarda, yedi farklı mimari seviyenin sergilendiği bir kazı alanına dönüşmüştür. Eskiypar'ın bölge arkeolojisine son dönemde sağladığı en önemli bilimsel veri hiç şüphesiz Eski Hitit ve Orta Hitit safhalarının hem arkeolojik hem de mimari olarak net bir şekilde tanımlanabilmesidir. Genel olarak değerlendirdiğimizde Eskiypar kenti, Orta Kuzey Anadolu Coğrafyasında Hatti ve Hitit Dönemlerine dini, idari, ekonomik ve kültürel yönden tamamlayıcı ve destekleyici bir arkeolojik kapı aralamaktadır.

Eskiypar'da bulunan Eski Hitit Dönemi'ne ait kabartmalı kült vazolarında, Geyikli Koruyucu Tanrı (Kırların Koruyucu Tanrısı), Fırtına Tanrısı ve Ana Tanrıça kültü ön plana çıkmıştır. Bunlarla birlikte diğer kült buluntuları kentte Hitit Çağı'nda birden fazla dini yapının varlığını ortaya koymaktadır. Bunlardan birinin yerel bir tanrıça ile ilişkili olabileceği eserlerden anlaşılmaktadır. Geyik, Paleolitik Çağ'dan itibaren Anadolu tasvir sanatının ve kült dünyasının önemli bir unsuru olarak yerini her dönem korumuştur. Arkeolojik veriler binlerce yıldır geyiğin hem günlük hayatta insanların besin ihtiyacını karşılamasında hem de tapınma ritüellerinde süregelen bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda Eskiypar'ın geyik tasvirli arkeolojik eserleri incelenerek özellikle Eski Hitit Dönemi'nde bu kültürün gelişimi ve yaygınlığı değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eskiypar, Geyik Kültü, Geyik Tasvirleri, Hitit Dönemi, Orta Kuzey Anadolu

Deer Cult in Eskiypar

Abstract

Eskiypar Höyük, located in the Central North Anatolian Geographical region, maintains its archaeological importance in the region at all times. The 3rd Period excavations carried out in 2010-2021 yielded complementary results supporting the stratigraphic and chronological searches in the region. The step trench "A", which was formed in the north-south direction on the northern slope of the mound in 2010, turned into an excavation area where 7

¹Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı, oznur.otlu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0442-0902.

different architectural levels were exhibited in the following years. The most important scientific data that Eskişehir has provided to the archeology of the region undoubtedly the ability to clearly define the Old Hittite and Middle Hittite phases, both archaeologically and architecturally. In general, the city of Eskişehir opens a complementary and supportive archaeological door to the Hatti and Hittite Periods in the Central North Anatolian Geography in religion, administrative, economic and cultural aspects.

In Eskişehir Old Hittite Reliefs, the cult of Deer God (Tutelary God of the Fields), Storm God and Mother Goddess came to the fore. One of the structures of the Eskişehir Hittite city maybe related to a local Goddess. Since the Paleolithic Age, the deer has always preserved its place as an important element of the Anatolian art of depiction and the cult world. Archaeological data show that deer have an important place in rituals as well as in people's nutritional needs for thousands of years. In this context, Eskişehir deer descriptions will be examined and the development and prevalence of this cult especially in the Old Hittite Period, will be evaluated.

Keywords: Eskişehir, Deer Cult, Depictions of Deer, Hittite Period, Central North Anatolia

1.Giriş

Eskişehir'da 2010-2021 yıllarındaki kazılar, bölge genelindeki stratigrafik ve kronolojik arayışları destekler nitelikte sonuçlar vermektedir. 2010'da höyüğün kuzey yamacında kuzey-güney yönünde oluşturulan "A" açması, ilerleyen yıllarda yedi mimari seviyenin sergilendiği bir kazı alanına (A alanı/terası) dönüşmüştür (Resim 1), (Sipahi, 2013, s. 45).



Görsel 1.Eskişehir Höyük'te Yerleşim Dağılımı (Kaynak: Sipahi, 2021, s.134. Resim 15)

Son dönemde Eskişehir'in bölge arkeolojisine sağladığı en önemli bilimsel veri şüphesiz Eski Hitit ve Orta Hitit safhalarının hem eserleri hem de mimarisıyla net bir şekilde tanımlanabilmesidir. Eskişehir'da ortaya çıkarılan çok sayıdaki arkeolojik eserin içinde yer alan geyik tasvirli eserler Hitit ikonografisine değerli katkılar sağlamaktadır. Özellikle Eski Hitit I safhasında "E" alanındaki bir dini yapıda dini kapların yanı sıra kabartmalı Eski Hitit kabartmalı vazolarına ait parçalar bulunmuştur. Bunlardan konumuzla ilişkili olan geyik üstündeki Kırkların

Korucuyu Tanrısı'nın (Hititler'de ^DLAMA LÍL) gösterişli tasviri ve diğer eserler Eskiyapar'ın Eski ve Orta Hitit dönemlerindeki dini konumu hakkında bize bilgi vermektedir.

2. Anadolu'da Geyik

Anadolu'daki arkeolojik veriler, geyiğin Paleolitik Çağ'dan itibaren hem besin ihtiyacı karşılama hem de ritüellerdeki önemli bir yere sahip olduğunu gösterir. Anadolu kült geleneğinde geyik, çağlar boyunca önemli bir inanç unsuru olmuştur. Anadolu'nun coğrafyası, geyiğin yaşamı için uygun koşullar sağlayarak geyiğin Anadolu tasvir sanatında her zaman ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Her yerde olduğu gibi bu coğrafyada da insanın doğayı kendi menfaatlerine yönelik kullanmasıyla birlikte, doğal denge bozulmuştur. Dolayısıyla bazı yaban hayvan türleri hızla azalarak neredeyse yok olma noktasına yaklaşmıştır. Bundan en fazla etkilenenler ise özellikle üremesi kolay olmayan ve insanların besin zincirine en uygun av hayvanı niteliği taşıyan geyik gibi büyük memeli hayvanlar olmuştur (Birecikligil ve diğerleri, 2013, s.26).

Zoolojik olarak baktığımızda, Anadolu coğrafyasında yaşayan geyik türleri Alageyik (Dama Dama) ve Kızıl Geyik'tir (Cervus Elaphus) (Zeuner, 1963, s.429; Turan, 1984, s.48). Arkeolojik ve zoolojik veriler de bu iki geyik türünün Anadolu'da var olduğunu kanıtlamaktadır. Anadolu'da birçok arkeolojik merkezde sürdürülen kazılarda çok sayıda geyik iskeleti ve boynuz kalıntısı ortaya çıkmıştır² (Popko, 1995, s.37; Sperling, 1976, s.324; Lloyd-Mellaart, 1965, s.153; Mellaart, 1970, s.247; Ertem 1965, s.132; Deniz, 1985, s.90; Arbuckle, 2013, s. 55; Erkut, 1992, s.164).

3. Anadolu Tasvir Sanatında Geyik ve İkonografisinin Gelişimi

Geyiğin tasvir sanatındaki ilk örneklerini Paleolitik Çağ'da mağara resimlerinde görmeye başlıyoruz (Bıçakçı, 2007, s.249). Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik dönemlerinde ise ev veya kutsal mekân olarak adlandırılabilen yapıların duvarlarında tasvir edilmişlerdir (Popko, 1995, s.32; Öztan, 2011, s.340; Hodder, 2007, s.464). Özellikle Çatalhöyük ve Köşk Höyük bulguları bu konu için önem arz etmektedir. Köşk Höyük'teki kabartmalı kaplar üzerinde boğa ve geyik tasvirleri Anadolu'nun bu köklü geleneğinin o dönemdeki gelişmiş örnekleridir (Öztan, 2011, s.340). Bu örnekler boğa ve geyiğin salt bir hayvan betimi olarak değil kültürel amaçlarla da işlendiğini göstermektedir.

Geyikle birlikte tasvir sanatında sıklıkla görülen diğer bir kutsal hayvan olan boğa, tanrısal bir simge olarak değerlendirildiğinde güçlü, doyuran, çoğaltan ve ölümcül özelliğiyle ön plana çıkar. Boynuzlarının hilal biçimde olması da ona göksel bir kutsiyet arz etmiştir. Yaratıcı, düzen sağlayıcı bir yüce varlık için en uygun semboldür. Zira boğa, evcilleştirilemeyen güçlü bir

²Paleolitik ve özellikle Neolitik Çağ'dan itibaren domuz, koyun, keçisi gibi yabani hayvanlar ve geyikler avlanıp yenilmiştir. Geyiğin bu dönemde sadece besin hayatında yer almamış aynı zaman da kemikleri ve boynuzları da alet endüstrisinde kullanılmıştır (Bıçakçı, 2007, s.257).

hayvandır, soyun devamını sağlar ve gösterişli olduğu kadar öldürücü boynuzlara sahiptir. Bu haliyle hem yaşam hem de ölümle ilişkilidir.

Geyik ise yaşamla ilişkilendirilebilir. Avlanan, eti yenilebilen, gösterişli boynuzları olan doğa ile simgeleşen ve onunla kutsallaşan bir varlıktır. Aynı zamanda Anadolu coğrafyasında geyik her dönem alternatif bir besin kaynağı olmuştur. Önemli bir geçim kaynağı olan avcılıkla beslenmenin önemli bir simgesidir (Öztan, 2011, s.342). M.Ö. ikinci binde Anadolu ikonografisi en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu gelişimin yansımalarını tasvir sanatında geyik ve boğanın ön plana çıkmasıyla görmekteyiz. Döneme ait yazılı ve arkeolojik verilerden elde edilen bilgiler sayesinde geyiğin boğa ile Anadolu'nun en önemli kutsal hayvanları arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu hayvanlar aynı zamanda da Anadolu'nun başlıca kültürlerinden birini temsil ederler (Popko, 1995, s.46). Anadolu'da arkeolojik bulgular M.Ö. üçüncü binyıldan itibaren başlayarak özellikle Hitit Dönemi'nde yükselen ve M.S. üçüncü yüzyıla kadar devam eden güçlü bir geyik kültürünün varlığını göstermektedir.

Kalkolitik Çağ'da ise geyik (olasılıkla) tasvirine Norşuntepe'de bulunan büyük bir odadaki fresk üzerinde rastlanmaktadır (Popko, 1995, s.37). Yine bu dönemde tasvir sanatında yenilik olarak geyik, mühürler üzerinde görülür³. Eski Tunç Çağı'nda geyik kültürü farklı eser gruplarında karşımıza çıkar. Geyik ve boğanın birer tanrı simgesi olarak en anlamlı ifadelerini tasvir sanatında sistrum, güneş kursları ve metal heykelciklerde görüyoruz. Bu kurslarda geyik, boğa ve güneş üçü ya da ikisi birlikte gösterilmişlerdir. Geyik ve boğanın tekil heykelcikleri de aynı düşünce sonucunda ortaya çıkmıştır (Öztan, 2011, s.342).

Alacahöyük'te Hatti Kral Mezarları'nda ortaya çıkan boğa ve geyik ağırlıklı kültür eşyaları, bu hayvanlara tapınmanın kaynağının çok eskilere dayandığını göstermektedir (Ertem, 1965, s.162). Geyik standartları, geyik kültürü ile bağlantılıdır (Collins, 2002, s.331). Alacahöyük kral mezarlarına bırakılan geyik heykelciklerinden bazıları gümüşle kaplanmış bazıları ise farklı işleme teknikleriyle yapılmıştır. Bu da her birine farklı anlamlar yüklenmiş olduğunu gösterir (Collins, 2010, s.61). Geyiklerin yer aldığı kurslar güneşin sembolüdür (Koşay, 1951, s.869). Güneş kursunun ana gövdesi güneş tanrıçasını, boğa fırtına tanrısını (gökyüzünü), geyik ise koruyucu bir tanrıyı temsil eder (Popko 1995, s.46; Frankfort, 1996, s.209-210). Horoztepe'de bulunan Hatti Dönemi sanatının yansıması olan sistrumlar üzerinde de geyik tasvirleri yer alır. Bu sistrumlar müzik aleti olarak tanımlanmıştır (Özgüç-Akok, 1958, s.20). Bu aletlerin de dini törenlerde kullanıldığı düşünüldüğünde Hatti Dönemi'ndeki tapınma törenlerinde geyiğin öne çıkan kültür hayvanları arasında olduğu ortaya çıkmaktadır.

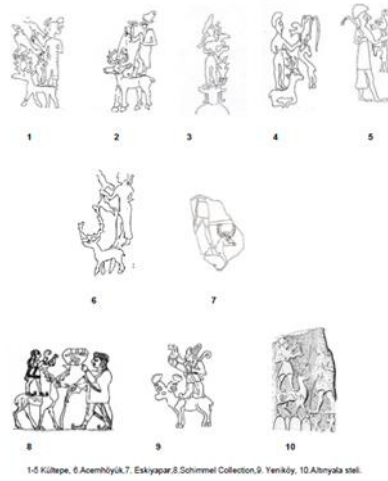
Anadolu'da yerli sanat, M.Ö. üçüncü binin ikinci yarısından itibaren yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu sanat anlayışı, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan aldığı güçlü bir ivme ile M.Ö. 16. yüzyıldan itibaren parlak eserler vermeye başlayan Hitit sanatına sağlam bir zemin hazırlamıştır (Özgüç, N., 1965, s.3). M.Ö. ikinci binyılın başından itibaren tasvir sanatının ve ikonografinin

³ Güvercinkaya, Değirmentepe ve Arslantepe'de bu dönemde geyik tasvirli mühür ele geçmiştir (Gülçur vd., 2000, s.59; Esin, 1994, s.62; Frangipane vd., 2007, s.246, 301).

gelişimi için en uygun ortam oluşmuş böylece mühürler üzerine geyik tasvirleri işlenmeye başlamıştır.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na baktığımızda eserlerde çeşitlilik, tasvir sanatında ise konular bakımından yenilikler ve farklılıklar görülmeye başlar. Bu dönemde eserler üzerinde av tanrısı, savaş tanrısı ve koruyucu tanrılar da gösterilmiştir. Özellikle mühürler üzerindeki av sahneleri, çok çeşitli ve kalabalık olarak işlenmiştir. Bu konular arasında, geyik avı da görülmektedir. Geyik avı, Anadolu'da önemli ve köklü bir geçmişe sahiptir. Bunu da Neolitik Çağ'da Çatalhöyük duvar resimlerinden başlayarak Hitit Dönemi'nde Alacahöyük kabartmalarına gelinceye kadar olan bir süreklilikte görmekteyiz (Ünal, 2007, s.104).

Bilim dünyasında yapılan ilk çalışmalarda geyik ve anlamları üzerinde yeteri kadar durulmamıştır. Bu konuya ait ilk çalışmaları St. Przeworski gerçekleştirmiştir. Przeworski, yaptığı çalışma ile geyik tasvirlerinin kutsal olduğunu ve geyiğin kült anlayışındaki yerini ortaya koyar (Przeworski, 1940, s.68). K. Bittel, Alişar'ın IV. tabakasında (Demir Çağı) bulunan geyik tasvirli bir krater parçasının amulet olarak kullanıldığını ve geyiğin dini anlamından yararlandığını belirtmiştir. N. Özgüç ise Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan Hitit Çağı'na geçen tanrılar arasında Kırların Koruyucu Tanrısı'nın da olduğunu söyler (Resim 2). Ayrıca bu tanrının alametleri arasında geyiğin de olduğunu belirtmiştir (Özgüç, T., 1978, s. 47).



Görsel 2. Kırların Koruyucu Tanrısı Tasvirleri (Kaynak: Müller -Karpe, 2003, s.319; Özgüç, N., 1979, s.287)

Geyik betimlemeleri, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yaygın olarak mühürler ve mühür baskılarında görülmektedir. Geyik, Kültepe'de Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait mühür baskılarında ve Hitit Çağı'nda Boğazköy'deki bazı mühürler üzerinde tanrının hayvanı olarak betimlenmiştir (Ertem, 1965, s.132). Bu dönemde geyik, mühürlerden sonra kurşun figürün ve taş kalıplarda görülür. Kültepe'nin iki katındaki kurşun figürünler ve taş kalıplar Acemhöyük'te, Boğazköy'de ve Alişar'da bulunanlar çağdaştır. Bu eserler üzerinde muhtelif tanrı tipleri veya karışık varlıklar betimlenmiştir (Emre, 1971, s.55). Bu döneme ait son eser grubu ise pişmiş toprak

eserler üzerinde geyik tasvirleridir. Kültepe-Kaniş'te bir vazonun boyun kısmındaki geyik, önündeki kutsal ağıla doğru ilerler ve anne geyiğin üstünde, başını arkaya çevirmiş bir geyik yavrusu görülür. Geyik sahnede, ağaç dallarına benzeyen motiflerle beraber doğal ortamında gösterilmiştir. Sahne, Acemhöyük'te bulunan boya bezemeli banyo kabının üzerindeki tasviri doğrulayan bir buluntudur. Vazo üzerinde betimlenen kutsal ağıl, Cemdet Nasr Dönemi silindir mühürleri üzerindeki ağıllara benzemektedir. T. Özgüç, Anadolu'da bu geleneğin uzun zaman devam ettiğini ayrıca Demir Çağı'ndaki stilize bezemeli geyik tasvirlerinin de bu köke dayandığını ve kutsal olarak düşünüldüğünü söyler (Özgüç, T.,1978, s.47).

4. Hitit Çağı'nda Geyik ve İkonografisi

Hitit Çağı'nda geyik tasvirlerinin, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndaki mühürler yardımıyla Hitit kabartmaları ve mühürleri üzerindeki tasvir sanatına geçmiş olduğunu görmekteyiz. Hitit Çağı'nda geyikler için yapılmış ağıllar olduğu bilinmektedir. Bunun en güzel örneği Alışar yerleşiminin üçüncü tabakasında bulunan bir kap üzerindeki tasvir sahnesidir (Ertem, 1965, s.132). Kültepe'de Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait bir vazo üzerindeki boya bezemeli friz içindeki geyik tasvirinin de böyle bir ortama ait olduğu düşünülmelidir.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı ve onun devamındaki Hitit Çağı inanç sistemi içinde Hava/Fırtına Tanrısı (Hititler'de Teşup) ve Kırların Koruyucu Tanrısı'nın (Hititlerde ^DLAMA LİL) kutsal hayvanları boğa ve geyiktir. Bu veriler boğa ve geyiğin Anadolu inanç sisteminde Neolitik Çağ'dan itibaren varlığını devam ettiren kült elemanları olduklarını gösterir (Öztan, 2011, s.342).

Hitit Çağı'nda geyik, bazen kırlarda avcılarının Koruyucu Tanrısı, Av Tanrısı veya Kırların Koruyucu Tanrısı olarak farklı şekillerde adlandırılır (Alparslan ve diğerleri, 2010, s.93). Hitit Çağı'nda avcılıkla ilgili en zengin tasvirler Alacahöyük (Baltacıoğlu, 1996, s.7) kabartmalarında, Kınık Gümüş Kasesi'nde (Emre, 2002, s.491) ve Selimli Vazosu'nda görülmektedir (Muscarella, 1974, s.132). Asur Ticaret Kolonileri Çağı mühürlerinden farklı olarak Hitit Çağı'nda geyik artık hiyeroglif işaret olarak da kullanılmaktadır (Oflu, 2014, s.39).

Arkeolojik ve filolojik olarak geyiğin ikonografide öne çıkan özelliği Kırların Koruyucu Tanrısı'nın hayvanı olmasıdır. Hitit Çağı'na tarihlenen heykel tasviri metninde, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan Hitit Çağı'na aktarılan tanrılardan biri de Av Tanrısı olmuştur. Brandenstein'in ve H.G. Güterbock'un yaptığı çalışmalara göre Av Tanrısı, Asur Ticaret Koloni Çağı'nda bazen alametlerinin tamamıyla bazen de alametlerinin bir bölümü ile tasvir edilmiştir (Güterbock, 1943, s.290).

Hitit metinlerindeki Viyanavanta şehrinde yapılan tanrı heykelinin (Kırların Koruyucu Tanrısı) tanrısı şu şekildedir:

“2 altından bir adam heykelciği, ayakta durur, Kurutauuant, sağ elinde altından bir yay, sol elinde4 altından bir kartal, altından bir tavşan altından bir kılıç, yanında altından meyveler vardır.6 altından bir geyik üstünde ...”

Metindeki tarifte Kırların Koruyucu Tanrısı'nın alametleri arasında geyik, kartal, tavşan, yay, kılıç ve meyveler yer alır. Asur Ticaret Koloni Çağı'ndaki tanrı tasvirlerinde geyik, tavşan, kartal ve eğri silah tanrının alametleri olarak kullanılmıştır. Zamanla eğri silahın yerini kılıç almış olabilir. Hitit Çağı'ndaki tasvirlerde ise Tanrı'nın alametleri Viyanavanta şehrindeki tanrı tasvirinden farklıdır (Özgüç, N., 1965, s.25). Bunun en güzel örneğini Schimmel koleksiyonundaki geyik ritonu üzerindeki Kırların Koruyucu Tanrısı tasvirinde görmekteyiz. Tanrı, elinde bir kartalla geyik üstünde betimlenir. Ayrıca bu figürün arkasında X şeklinde bacaklı bir tabure üzerinde oturan bir elinde kartal diğer elinde kadeh tutan tanrı da Kırların Koruyucu Tanrısı'dır (Collins, 1989, s.106).

Hitit Çağı'nda konulara ve betimlere göre geyik tasvirleri:

1. Libasyon Sahnelerinde Geyik, Kırların Koruyucu Tanrısı'nın Hayvanı Olarak Geyik
2. Av Hayvanı Olarak ve Hayvanlar Arasında Geyik, Mitolojik Sahnelerde Geyik,
3. Diğer Sahnelerde Geyik, bu sahneleri kendi içinde iki gruba ayırabiliriz bunlar:
 - a) Mühürlerde geyik tek başına bir doldurma motifi olarak ve sadece başı ya da tam gövdesi tasvir edilmiştir.
 - b) Bu grup tasvirlerde ise geyik, insan figürleri ve hayvanlarla birlikte betimlenmiştir (Otlu, 2014, s.39-54).

5. Eskiyapar' da Geyik Kültü

Eskiyapar'da bulunan geyik tasvirleri, yukarda yapılan Anadolu geyik kültü ve tasvirlerinin incelenmesinin kapsamında tipolojik olarak hangi eser gruplarında ne amaçla betimlenmiş ve nasıl kullanılmış olduğu yönüyle ele alınmıştır. Eskiyapar'da Eski Hitit Dönemi'ne ait kült vazolarında Fırtına Tanrısı, Geyikli Koruyucu Tanrı/Kırların Koruyucu Tanrısı (Resim 2) ve Ana Tanrıça kültü ön plana çıkmıştır. Bu kültlere ait kutsal yapılar höyüğün kuzey-doğu ve doğu kesimlerinde yer almaktadır (Sipahi, 2012, s. 65; Sipahi, 2018, s.5). Bu yapılarda ele geçen diğer kült buluntularına göre Eski Hitit Dönemi'nde kentteki bir dini yapının varlığı belirlenmiştir. Bu yapının yerel bir tanrıça ile ilişkili olduğu eserlerden anlaşılmaktadır. Bu da Eskiyapar'ın dinsel veya kutsal bir fonksiyona sahip bir kent olduğunu göstermektedir.

Eski Hitit I'e ait olan E Yapısı, birinci dönem kazılarında belirlenmiş olup höyüğün kuzeydoğu kesimindeki düzlükte yer almaktadır (Resim 1). Bu döneme ait yapılar höyüğün kuzey kesiminde 5-6 metre artı kot ile devam eder. Höyüğün orta kısmında ise Eski Hitit I mimarisi devamlılığını korur ve aynı şekilde Eski Hitit II ve III evreleri de yayılımını bu kesimde devam ettirir (Sipahi, 2021, s.140).

Eskiyapar'da 1968-1982 yıllarında gerçekleştirilen birinci dönem kazı buluntuları arasında üç farklı eser üzerinde geyik ve geyikle ilgili tasvirler bulunmaktadır. Alacahöyük (Erkut, 1992,

s.164) Boğazköy, Alishar, (Ertem, 1965, s.132) Ortaköy⁴ ve Eskiypar kazılarında Hitit Dönemi'ne ait geyik boynuzları bulunmuştur. Eskiypar' da üçüncü dönem kazıları sırasında ortaya çıkartılan Orta Hitit Dönemi'ne ait kült amaçlı kullanılmış olabileceği düşünülen geyik boynuz parçası "A" Yapısı'nda bulunmuştur. Boynuz üzerindeki kesme izleri, boynuzun işlendiğini gösterir.

Ön Asya'da geyik boynuzlarının ve kafalarının dini törenlerde kullanılması sevilen bir uygulama olmuştur. Ninive kentinde bulunan Orta Asur Çağı'na tarihlenen bir mühür üzerinde altar ve boğa üzerinde geyik başı tasvir edilmiştir (Porada, 1986, s.85, Fig.8). Akdeniz Bölgesi'nde ise Kıbrıs'ta Sotira ve Myrthou yakınındaki Pigadhes'teki bir tapınakta bulunan geyiğe ait boynuz ve kemik parçaları M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenmiştir. Geyik başına ait parçalar kurban olarak sunulmuştur (Zeuner, 1963, s.432). Bu da geyiğin av hayvanı olması dışında tanrıya sunulan kutsal bir unsur olduğunun göstergesidir. Yapılan değerlendirmeler ışığında geyik kültürünün Anadolu'nun yerli bir kültürü olduğu anlaşılmaktadır. Mezopotamya sanatında Anadolu'daki gibi farklı eserler üzerinde çeşitli geyik tasvirleri görülür, ancak Mezopotamya panteonunda geyik üzerinde duran bir tanrı tasviri görülmemektedir (Ertem, 1965, s.132).

Eskiypar'da bulunan birinci eser pişmiş toprak bir şişedir. Şişenin (Esy.334/68 Müze Envanter No: 165-91-69) yüksekliği 12,1 cm; genişliği ise 9,6 cm'dir. Üzerinde stilize bezemeli ve kırmızı boyalı geyik figürü yer almaktadır (Resim 3).



Görsel 3. Geyik Tasvirli Şişe, (Kaynak: Sipahi 2020b, s. 167,175. Resim.5)

Hitit sanatında boyalı seramik örneklerini Alacahöyük ve Boğazköy'de görmekteyiz (Koşay- Akok, 1947, s.156; Koşay-Akok, 1951, s.14; (Fischer, 1963, s.32). Bu küçük şişe formu Hitit seramik sanatında yaygın olarak karşımıza çıkmayan bir örnektir. Bu şişe biçimli kapların, iri testilerin teknik ve şekil bakımından benzerleri Alacahöyük'te, Maşat Höyük'te ve Boğazköy'de mevcuttur (Koşay, 1938, Lev. 24, Al/A 225; 25, Al/A 175-176; Koşay-Akok, 1973, s. 98, Lev. 23, Al.; 24; Özgüç, T., 1978, 155, Lev. 45, 5; II, Res. C, 15-17; Neve, 1975, s.41, Abb. 28; Temizer 1954, Res.11, a, c).

Bu formdaki büyük boyutlu şişeler Eski ve Orta Hitit Çağı'na özgüdür. Bu şişe diğerlerinden farklı olarak daha yerel özellik gösterir. Eskiypar'da bulunan Eski Hitit Dönemi'ne ait pişmiş toprak şişe, boyut olarak bu dönemde diğer merkezlerde bulunan şişelere göre daha küçüktür.

⁴Aygül Süel ile yapılan sözlü görüşmede.

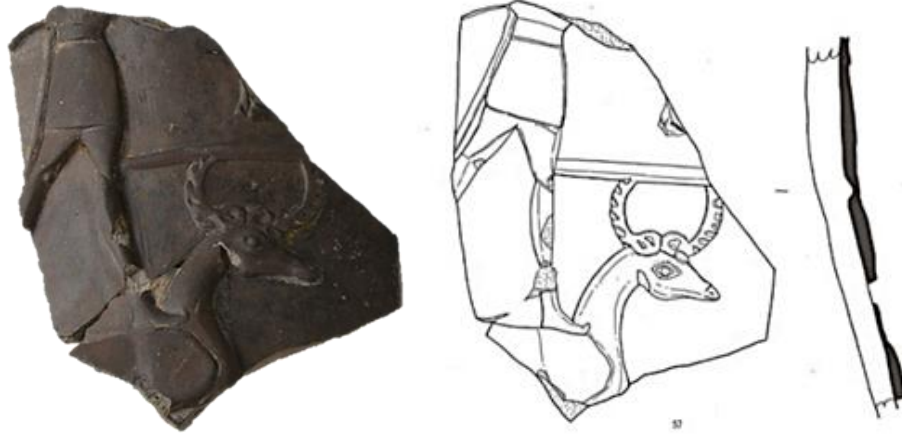
Kiremidi renkli hamurlu, açık kırmızımsı astarlı olup üzerinde kırmızı boya ile yapılmış geyik figürleri ile betimlenmiştir. Yuvarlak ağızlı ve dışa çekik kenarlı olan şişe, ince boyunludur. Keskin karınlı ağza doğru daralan bir gövdesi ve sivri dibi vardır. Stilize olarak tasvir edilen geyik, olasılıkla kızıl geyik türündedir. Kızıl geyikler büyük, dallı budaklı boynuzlara sahiptir (Erençin, 1977, s.108). Şişedeki geyik dört ayağı üstünde durmakta olup boynuzları abartılı şekilde tasvir edilmiştir. Burada geyik, tek başına bir bezeme motifi olarak kullanılmıştır. Gövde yüzeyindeki geyik tasviri ise bu döneme hastır. Küçük şişenin üzerindeki geyik tasviri, bölgenin Hatti ve Hitit Dönemlerinin kutsal hayvanlarından birine işaret etmektedir. Eskiyapar'ın kuzeyindeki yükseltiler ve Alacahöyük'ün de kuzeyine doğru devam eden yüksek kesimler, geçmişte geyiğin yaşamı için uygun koşulları sağlamıştır (Sipahi, 2020b, s.167, 175). Alacahöyük'ün kuzeyindeki Kalehisar çevresinde geyik kalıntılarının bulunduğu kaydedilmiştir (Sipahi 2020b, s.167). Bu geyik tasvirli şişeyi bu haliyle diğer merkezlerle karşılaştırdığımızda Hitit çekirdek bölgesinde tek olduğunu görüyoruz.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde ele geçen ve bu döneme tarihlenen Trans-Kafkasya seramikleri üzerinde de geyik betimlemeleri görülür. Van-Urmiye grubuna ait Paksoy koleksiyonunda boyalı bir seramik üzerinde geometrik desenlerle bezemeli stilize olarak bir geyik avı sahnesi betimlenmiştir (Paksoy, 2007, s.23). Erzurum Müzesi'nde bulunan Van-Urmiye Boyalılarının son evresine tarihlenen bir çömlek üzerinde de stilize su kuşları, insan figürü ve geyik motifi tasvir edilmiştir (Özfırat, 2011, s.311-318). Bu betimler, Hitit çekirdek bölgesindeki seramik anlayışından farklıdır. Bu seramik grubu Kuzeydoğu kültürlerinin etkisiyle gelişmiştir.

Eskiyapar'daki ikinci eser ise kabartmalı bir vazo parçasıdır. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin (Esy.184c/82-Müze Env. No: 121-184c-82) envanterindedir. Yüksekliği 15 cm; genişliği 11,3 cm'dir (Resim 4). Kap parçası gri renkte ve mika katkılıdır. Kabartmalı vazo parçası üzerinde Kırkların Koruyucu Tanrısı (^PLAMA LİL), kutsal hayvanı geyik üzerinde tasvir edilmiştir. Tanrı, geyik üzerinde ayakta profilden gösterilmiş olup belden yukarısı, sağ bacağının alt kısmı, geyiğin bacakları ve arkası eksiktir. Kısa elbiseli, geniş kemerli, ucu sivri yukarı kıvrık ayakkabılıdır. Bacakları uzun ve diz kapağı ayrıntılarıyla işlenmiştir. Aşağı doğru inen saç şeridi çok belirgin ve sırtındaki saç tutamı eteğinden daha uzundur. Tanrı, geyiğin boyun dibine ve kürek kemiğine basmış şekilde gösterilmiştir. İnandiktepe vazosundaki figürlerin aksine, ayakkabılarının ucu sivri ve kıvrıktır. Tanrı her iki frizi kaplayacak boyuttadır. Bu da tanrı figürünün uzun boylu olarak tasvir edildiğini gösterir. Geyiğin ay biçimli boynuzları beş ve yedi çatalı uçlara sahip olup friz şeridine birleşirler. T. Özgüç tarafından geyiğin gösterişli boynuzları güneş kursu olarak değerlendirilmiştir. Geyiğin kulağı, badem gözü, burun deliği, ağzı ve yanağı profilden işlenmiş, boynu ise uzun ve ince olarak betimlenmiştir.

Kabartmalı bir vazo üzerinde ilk defa geyik üstünde duran Koruyucu Hitit Tanrısı'na (^PLAMA LİL) rastlanmaktadır (Özgüç, T., 1988, s.52-53, Lev.76,1). Kabartmanın kırık ve eksik olması nedeniyle tanrının elinde veya ellerindeki "atribüt"ü anlamak zordur. Buna rağmen tanrının atribütleri Yeniköy ve N. Schimmel gümüş ritonundaki tanrı tasvirlerinin atribütlerinden çok da farklı olmamalıdır. Sol kolunun dirseği çok az belirgindir. Bu durumda sol kolunun yukarıda

olduğu ve iki ayağı görünen bir küçük hayvanı bacaklarından tuttuğu anlaşılmaktadır. Bunun bir tavşan olabileceğini söyleyebiliriz (Resim 4).



Görsel 4. Kabartmalı Vazo Parçası (Kaynak: Özgüç, T., 1988, s.52-53, Lev.76,1. Resim 3.)

Kırların Koruyucu Tanrısı'nın en eski tasviri Eskiyaşar'daki değildir. Çünkü Koruyucu Tanrı'nın Anadolu'da en eski tasviri, Kaniş Karumu'nun ikinci katına ait yerli üsluptaki silindir mühürler üzerinde tespit edilmiştir. Eskiyaşar'daki tanrı figürünün alttaki gömleğinin sivri ucu gösterilmemiştir. Bu figür, İnandıktepe Vazosu'ndaki figürlerde gördüğümüz iç giysisini giymemiştir. Bu elbise tarzını Alişar'da ve N. Schimmel gümüş geyik ritonu üzerindeki tasvir edilen tanrıda görmek mümkündür. Geyiğin üslubu ise Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın yerli silindir mühürlerinden bildiğimiz, eski yüksek seviyeli üslubun devamı niteliğindedir (Özgüç, T., 1988, s.53). Tanrı figürünün diz kapakları, İnandıktepe figürlerinininkinden farklı ve çok belirgin yumurta görünümündedir. Ayakkabısının yukarı kıvrık sivri ucu da çok bellidir. Tanrı, bu özellikleri ile N. Schimmel gümüş ritonda geyik üstünde duran tanrının tam paralelidir. Buradaki geyik türü alageyiktir. T. Özgüç bu iki alageyiğin üslupları arasında da bir fark olmadığını söylemektedir. Geyik üstündeki tanrı ve öteki figürler, İnandıktepe vazosundaki erkeklerden daha ince-uzun ve yüksek kabartma olarak hazırlanmışlardır (Özgüç, T., 1988, s.59).

Eskiyaşar'daki bu tanrı tasviri Viyanavanta metninde tasvir edilen Koruyucu Tanrı veya metindeki tariftan farklı bir Koruyucu Tanrıyı temsil etmektedir. Geyik, Kırların Koruyucu Tanrısı'nın hayvanı olarak Yeniköy levhası'nda, Altınyayla stelinde ve Schimmel geyik ritonu üzerinde tasvir edilmiştir (McMahon, 1991, s. 4-44; Collins, 2003, s.75-76; Müller-Karpe, 2003, s.313-319).

Daha sonra Eskiyaşar'da 1982'de bulunan gri renkli kabartmalı vazo grubuna dahil kabartmalı bir seramik parçası bulunmuştur. Bu parça Çorum Müzesi'nin (Esy.7/2/95 Müze Env.No.6476) envanterindedir. Yüksekliği 11,1 cm; genişliği 12,4 cm'dir. Gri astarlı kabartmalı parça üzerindeki tasvirde bir tanrının başı mevcuttur. Bu baş kabartması, Geyikli Tanrının başı olarak düşünülmüştür (Sipahi, 2020a, s.365). Tanrı ve geyiği oluşturan üç parça, Strupler'in

yayınındaki çizimde bir araya getirilmiştir⁵. Bu tanrı başının ve ikinci parçada geyiğin ve tanrının gövde bölümünün yer aldığı kabartma, Eskiyapar'da sazcı kabartması gibi öne çıkan tanrısal tek figürü ve diğer özellikleri ile Orta Hitit'e uygun bir tarzı yansıtmaktadır (Resim 5).



Resim 5. Tanrı Kabartmalı Kap Parçası (Kaynak: Özgüç, T.,1988, s.117; Özgüç, T., 1999, s.29-31.PI. 14, Fig.1.38.)

Bu özellikler de M.Ö. 16. yüzyılın sonu veya M.Ö. 15. yüzyılın başından itibaren Hitit seramiğinde görülen, standardizasyon ve belli başlı tanrı tiplerinin ön plana çıkmasıyla ilişkilidir (Sipahi, 2020a, s. 366). Baş kısmı profilden gösterilmiştir. Gövdesi çenenin altında kaybolur. Yüz kısmına baktığımızda, büyük sivri bir burun, belirgin yanak kemiği, tam şekilli göz, kavisli göz kapağı, tam ve etli yanak vardır. Tanrı kemerli kaş, küçük alın ve büyük küpeli kulaklı olarak tasvir edilmiştir. Uzun saç, boynu kaplar şekilde gösterilmiştir. Geniş ve büyük yüzlüdür. Yüksek konik başlık öne doğru eğilir. Başlık küçük bir düz bant ile çevrilidir. Önde iki tarafta iki kavisli boynuz bulunur. Bu, konik tacın vazolar üzerinde boynuzlu olarak ilk görünüşüdür. Şekil, vazunun boynunda, kalın kabartma bandından oluşan bir kemer içine yerleştirilmiştir. Başlığın alt kenarını ön tarafta olacak şekilde yatay bir bant kemeri tamamlar. T. Özgüç elindeki bir nesneyi (olasılıkla) bir mızrak olarak tanımlar (Özgüç, T.,1999, s.29-31, PI. 14, Fig.1, s.38).

Eskiyapar'daki Geyikli Tanrı Kabartması'nın yapım tekniği, Eskiyapar'da bulunan bir diğer kabartmalı vazo parçası üzerindeki saz çalan figürün biraz daha gelişkinidir. Geyik üzerinde ayakta duran Tanrının diz ayrıntıları Hitit İmparatorluk Çağı'nda görülür. Boğazköy kral kapısındaki Tanrı tasvirinin diz detaylarına yakınlık gösterir. Dolayısıyla Orta Hitit sazcısından biraz daha geçe, M.Ö. 15. yüzyılın ortasına veya ikinci yarısına tarihlenir (Sipahi, 2020a, s.366). T. Özgüç Eskiyapar'da bulunan gri astarlı kabartmalı vazolar ile kırmızı astarlı kabartmalı vazoların aynı döneme ait olduklarını düşünmektedir. W. Muscarella gümüş ritonu M.Ö. 1400-1200 yıllarını tarihler. Elbiseleri göz önünde tutan K. Bittel de ritonun M.Ö. 15. yüzyılın sonlarına

⁵ Sipahi, 2020a, s.365 Dipnot: 45, Özgüç, T., 1988, L/3, 171/57-59; Strupler, 2012, 6, Fig. 4 B, E, F. Strupler 2012'deki makalesinde Eskiyapar ve Alacahöyük kabartmalı vazolarını çizimle bir araya getirildiği görülmektedir. Bunlardan Alacahöyük vazosu ya da parçaları Prof. Dr. T. Özgüç tarafından yerel grup içine alınmaktadır. "2012'deki çalışmamızda bu eserleri yapım tekniği ve üslupları açısından sıraladığımız ikinci grup içinde değerlendirdik; bu grupta kutsal evlilik dışında bazı kült sahneler tasvir edilmiştir" (Sipahi 2014, s.35).

kadar yükseltilebileceğini ve M.Ö. 14. yüzyılın ilk yarısından daha geç olamayacağını kabul etmiştir (Özgüç, 1988, s.59)

Özgüç, gri renkli vazoda ötekilerinden farklı bir Hitit kültü tasvir edilmiş olduğunu söyler. Kült sahneleri yine altar önünde dua edenlerden, çalgıcılardan, akrobattan, boğa kabartmalarından, yani vazoların değişmeyen konularından oluşmakla beraber, elbisesi biraz değişmiş yeni bir tanrı, ^DLAMA LİL ortaya çıkmıştır. Bu yenilik araba üstündeki Boğazköy tanrı kabartmasında da olduğu gibi, ^DLAMA LİL' in öteki tanrılardan farklı olmasına bağlanabilir. Ancak, değişiklik yalnız tanrının elbisesinde değil, erkek figürlerin elbiselerinde, altarda ve boğaların üslubunda da görülmektedir. ^DLAMA LİL bu çağda ortaya çıkmış bir tanrı değildir; N. Özgüç'ün tespitlerine göre Orta Anadolu'da M.Ö. 20. yüzyıldan beri tasvir edilmiş yerli, büyük tanrılardan biridir (Özgüç, 1988, s.59-60)

Eskiyapar'da bulunan üçüncü eser Damga Mühür Baskılı Kulp parçasıdır. Geyik motifli mühür baskısı Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin (Esy.71/137, Müze Envanter No:115 137/71) envanterindedir. Yüksekliği 10 cm, genişliği ise 5 cm'dir (Res.6).



Resim 6. Damga Mühür Baskılı Kulp Parçası (Kaynak: Eskiyapar Kazı Arşivi.)

Tasvir yuvarlak kesitli, devetüyü hamurlu ve astarlı olan kulpun üzerinde yer alan bir mühür baskısıdır. Eski Hitit Dönemi'ne tarihlenen baskıda bir geyik figürü ve etrafında bordürlü çivi yazısı işaretleri ve süsler mevcuttur.

Eski Hitit Dönemi'nde M.Ö. 16. yüzyıla ait mühürlerde örgü, ilmik ve spiral motiflerin yanında, eski geleneği devam ettiren hayvan başı anaförleri bulunmaktadır. Mühürler üzerinde hiyeroglif işaretleri arkaik bir formdadır. M.Ö. 15. yüzyılda ise mühür çerçeveleri geyik, dağ keçisi, aslan boğa gibi hayvanlardan oluşan frizler ve bunların arasına yerleştirilmiş, hayat ağacı ve yere dikilmiş mızrak gibi Hitit dini metinlerinde geçen bitki motifleri ve eşyalarla da bezemeler yapılmıştır (Dinçol, A.M.-Dinçol, B., 2002, s.431).

6. Sonuç

Anadolu tasvir sanatında büyük bir öneme sahip olan geyik başlıca kült hayvanlarından biri olarak önemini her dönemde devam ettirmiştir. Mevcut malzemenin ışığında Eskiyapar'da da bu

kültün büyük bir öneme sahip olduğunu görebilmekteyiz. Bu hususu destekleyen en büyük unsur Eskiyapar'ın yer aldığı bereketli coğrafyadır. Eskiyapar Höyük yüzeyinde yapılan genel taramalarda geyik kemiklerinin yanında at, domuz, köpek, küçükbaş ve büyükbaş hayvanlara ait çok sayıda kemik tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu coğrafyaya uygun fauna ortamında geyik de kendisine yer bulmuştur. Eskiyapar'da şimdilik kısıtlı sayıdaki geyik ile ilişkili eserlerin sayısı ve niteliği devam eden kazılarla artacaktır. Bu çalışmada ele alınan eserler bölgedeki geyik kültürünü en iyi şekilde tanımlamış ve önemi hakkında bilgiler vermiştir.

İncelenen geyik motifli şişe Eski Hitit Dönemi için büyük önem arz etmektedir. Çünkü bu dönemde Hitit tasvir sanatında boya ile süsleme yaygın değildir. Kült kaplarında boya ile bezeme geleneği Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan başlayarak devam etmiştir. Bu geleneğin en belirgin örneğini Acemhöyük'te bulunan ve Kültepe Ib ile çağdaş banyo kabı üzerindeki, avcı ve hayvan tasvirlerinin bezemesinde görebiliyoruz. Ayrıca Kültepe Ib'deki boya bezemeli vazo üzerindeki yine boya bezeli frizde yer alan bir geyik tasviri Eski Hitit Çağı'nda başlayan kabartmalı vazo geleneğinin de öncülerindendir. Eski Hitit Çağı ile merkezi devlet anlayışına geçilmesiyle birlikte dini yapının kurumsallaşması nedeniyle geyik gibi simgeler daha da önem kazanmıştır.

Eski Hitit tasvir sanatında gelişen kült organize anlayışını kabartmalı vazolardaki sahnelerde görüyoruz. Daha önceki dönemde mühürlerde gördüğümüz geyik üstündeki tanrı teması, kabartmalı vazoların geniş tasvir yüzeyinde ayrıntılarıyla yer almıştır. Eski Hitit Dönemi'nin erken evrelerinde geyik, seramik üzerinde boya bezeme ile müstakil bir sahnede yer alırken Eski Hitit'in ikinci evresi itibarıyla vazolarda frizler içinde kabartmalı sahneler yer almaya başlamıştır. Eskiyapar geyikli tanrı kabartmasının yer aldığı vazo, Eski Hitit üçüncü evresinden Orta Hitit'in başına kadar olan süreçte kullanılmış olmalıdır.

Bitik-İnandık-Hüseyinde kabartmalı kült vazolarında Hava Tanrısı'na adanmış boğa kültürle bağlantılı sunumlar ve kutsal evlilik sahnesi yer alır (Yıldırım, 2005, s.761-762). Eskiyapar'daki kabartmalı parçada ise Kırların Koruyucu Tanrısı'nın yer aldığı farklı bir sahne tasvir edilir. Geyikli Tanrı/Kırların Koruyucu Tanrısı ve ayrıntıları daha gelişkin betimlenmiştir. Geyiğin gövde, boyun ve baş fizyonomisi daha farklıdır. Geyiğin üstünde ayakta duran tanrının uzun boyu, ince gövde yapısı ve bacak kas detayları daha geç görünümündedir. Bu özellikleriyle Bitik-İnandık-Hüseyinde grubu kabartmalarından kendini ayırmaktadır. Belirtilen farklılıklar ışığında, kabartmalı vazoda farklı bir sahnenin varlığı anlaşılır. Burada net bir tanrı tasviri olarak Kırların Koruyucu Tanrısı (^DLAMA LİL) ortaya çıkar.

Geyik, her dönemde sevilen ve tapınım unsuru olan bir hayvandır. Bu özelliği ile günümüze değin gelmiş ve yerel inançlarda da aynı özelliğini korumuştur. Anadolu'daki bu zengin ikonografik yapı için, Eskiyapar gibi kesintisiz iskan sergileyen ve kültürel bir bütünlük veren merkezlerde görülen geyik tasvirleri, bu açıdan da önem taşımaktadır. Av Tanrısı/Kırların Koruyucu Tanrısı'na (^DLAMA. LİL) Asur Ticaret Kolonileri Çağı ve Hitit Çağı boyunca büyük kült törenlerinde ve yerel festivallerde yaygın bir şekilde tapınılmıştır (Collins, 1989, s.292). Anadolu'nun zengin coğrafyasında şekillenen geyik kültü ve kültürü özellikle Eskiyapar kentinin

Hitit Çağı'nda dini olarak önemli bir merkez olduğunu desteklemektedir. Devam edilen kazılarda bu hususlara ilişkin yeni verilerin elde edileceği aşıkardır.

Kaynakça

- Arbuckle, B.S. (2013). Zooarchaeology at Acemhöyük 2013, *Anatolia/Anadolu* 39,55-68.
- Alparslan, M., M. Alparslan vd. (2010). Amasya Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Mühür, Ş. Dönmez, (Ed), *Veysel Donbaz'a Sunulan Yazılar DUR. SAR É.DUB. BA. A Studies Presented in Honour of Veysel Donbaz içinde Ege Yayınları*.
- Baltacıoğlu, H. (1996). *Alaca Höyük Sfenksli Kapı Kabartmalarında Yaban Domuzu ve Geyik Avı*", Ankara,1-23.
- Bıçakçı, E. vd. (2007). *Tepecik Çiftlik, Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı - Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Ed. Mehmet Özdoğan, Nezir Başgelen. Arkeoloji ve Sanat.
- Birecikligil, S.vd.(2013). Karagöl Mevkiinde (Nurdağı, Gaziantep), Doğaya Salınan Kızıl Geyik (*Cervus elaphus*)'ları İzleme Programı. *Nevşehir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt 2 (1), 26-33.
- Collins, B.J. (1989). *The Representation Of Wild Animals in Hittite Texts*, Doktora Tezi, Yale University.
- Collins, B.J. (2002). *A History of The Animal World in The Ancient NearEast*, Leiden.
- Collins, B. J. (2003). *On the Trail of the Deer: Hittite Kurala, Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. On the Occasion of His 65th Birthday*. Ed. by G.Beckman, R. Beal, G. McMahon, Indiana, 73-82.
- Collins, B.J. (2010). *The Master of Animals in Old World Iconography*. Ed. by D.B Counts, B. Arnold, Budapest, 59-71.
- Deniz, E. (1985). *Acemhöyük Saray Kazılarında Çıkan Kemik Kalıntıları Üzerinde Arkeobiyolojik Araştırmalar*. I. AST, Ankara, 75-91.
- Dinçol, A.- Dinçol, B. (2002). *Büyükler, Prenslar, Beyler – Mühürleri Işığında İmparatorluk Yönetiminin Zirvesindekiler" Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*. Ed. Wenzel Jacob, Ankara, 428–431.
- Emre, K. (1971). *Anadolu Kurşun Figürinleri ve Taş Kalıpları*.Türk Tarih Kurumu.
- Emre, K. (2002). *Kaya Kabartmaları, Steller, Orthostatlar- Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi, Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*. Ed. Wenzel Jacob, Ankara, 487- 492.
- Erençin, Z. (1977). *Av Hayvanları ve Avcılık*. A.Ü. Veteriner Fakültesi Yayınları.

- Erkut, S. (1992). *Hitit Çağı'nın Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri, Hittite and Other Anatolian and Near Eastern: Studies in Honour of Sedat Alp*. Ed by. H. Otten, H. Ertem, E. Akurgal, A. Süel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 159-165.
- Ertem, H. (1965). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*. A.Ü.D.T.C.F.Yayınları.
- Esin, U. (1994). *The Functional Evidence of Seals and Sealings of "Değirmentepe"*, Ferroli, P., Fiandra, E., Fissore, G.G., Frangipane, M. (Eds), *Archives Before Writing*, 59-81.
- Fischer, F.(1963). *Die Hethitische Keramik Von Boğazköy*. Verlag Gebr. Mann.
- Frankfort, H.(1996). *Asia Minor and The Hittites" The Art and Architecture of the Ancient Orient*. The Yale University Press,
- Frangipane, M., Ferioli, P., Fiandra, E., Laurito, R.and Pitman, H. (2007) *Arslantepe Cretulae: An Early Centralised Administrative System Before Writing*. Sapienza University.
- Güterbock, H. G. (1943). *Eti Tanrı Tasvirleri İle Tanrı Adları, Belleten XXVI, Cilt VII*. Türk Tarih Kurumu.
- Gülçur, S., Endoğlu, M. ve Kara, D. (2000). *Güvercinkayası 1998 Kazısı*. 21. KST Cilt I, 55-71.
- Hodder, I. (2007) *Çatal Höyük- Yeni Çalışmalar, Anadolu' da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye' de Neolitik Çağ Yeni Kazılar- Yeni Bulgular*.
- Koşay, H.Z. (1938). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı 1936 Daki Çalışmalara Keşiflere Ait İlk Rapor*. Türk Tarih Kurumu.
- Koşay, H. Z.-Akok, M. (1947). *The pottery of Alacahöyük*.Archaeological Institute of America.
- Koşay, H. Z. (1951). *Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Alaca Höyük Kazısı, 1937-1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Türk Tarihi Kurumu.
- Koşay, H. Z.-Akok, M. (1973). *Alaca Höyük Kazıları 1963-1967'deki Çalışmalara ve Kesiflere Ait İlk Raporlar*. Türk Tarih Kurumu.
- Lloyd, S.-Mellaart, J. (1965). *Beycesultan: 2 Middle Bronze Age Architecture and Pottery, Occasion publications of the British Institute of Archaeology at Ankara*,8. BIAA.
- McMahon, G. (1991). *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*,Assyriological Studies No: 25. The Oriental Institute.
- Mellaart, J. (1970). *Excavations At Hacilar 2, Plates and Figures*. London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Muscarella, O.W. (1974) *Ancient Art: The Norbert Schimmel Collection*. Mainz.
- Müller-Karpe, V.- Müller-Karpe, A. (2003). *Die Stele von Altınyayla: Eine neues Relief der hethitischen Grossreichszeit, From Village to Cities: Studies Presented to Ufuk Esin*, Ed. By M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen. Archaeology and Art Publications.

- Neve, P. (1975). “*Grabungen im Gebiet des Großen Tempels (Tempel 1) im Jahr 1970*”, in K. Bittel, H.G. Güterbock, G. Neumann, P. Neve, H. Otten, U. Seidl, *Boğazköy V. Fundeaus den Grabungen 1970 und 1971*. Abhandlungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 18.
- Otlı, Ö. (2014). *Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında M.Ö. 2.Binde Anadolu’da Geyik Tasvirleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özfırat, A. (2011). *Erzurum Müzesi’nde İnsan Figürlü Bir Çömlek, Karadeniz’den Fırat’a Bilgi Üretimleri- Önder Bilgi’ye Armağan Yazılar*, Ed. by Şevket Dönmez, Aliye Öztan. Bilgin Kültür Sanat.
- Özgüç, N. (1965). *Kultepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu*.
- Özgüç, N. (1977). Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları. *Belleten*, Cilt XLI, 357–381.
- Özgüç, N. (1979). *God and Goddesses with Identical Attributes during the Periods of Old Assyrian Trade Colonies, Florilegium Anstolicum*. Melanges offerts à Emmanuel Laroche.
- Özgüç, T. (1978). *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*. Tarih Kurumu Basımevi.
- Özgüç, T. (1988). *İnandıktepe, Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özgüç, T. (1999). *The Metal Figurines Of Two Hittite Gods*, “*Essays on Ancient Anatolia*”, BMEEJ XI: Wiesbaden.
- Özgüç, T.-Akok M. (1958). *Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskân Yeri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öztan, A. (2011). *Köşk Höyük Kabartmalı Kaplarında Boğa ve Geyik Başlı Betimleri*. Öztan, A. ve Dönmez, Ş. (Eds.). *Karadeniz’den Fırat’a Bilgi Üretimleri: Önder Bilgi’ye Armağan Yazılar*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Paksoy, G. (2007). *Anadolu’da Pişen Toprak/Earth Fired in Anatolia*. Gönül Paksoy-Rezan Has Müzesi, İstanbul.
- Popko, M. (1995). *Religions of Asia Minor, Warsaw-Poland*. Academic Publications Dialog.
- Porada, E. (1986). *A Subject for Continuing Conversation*. J. V. Canby, E. Porada, B. Sismondo, R.T. Stech (Eds.), *Ancient Anatolia. Aspect of Change and Cultural Development*. Essay in Honour of Machteld J. Mellink The University of Wisconsin Press.
- Przeworski, P. S. (1940). *Le culte du cerf en Anatolie, Syria*.
- Sperling, J.W. (1976). *Kumtepe in the Troad: Trial Excavations*. 1934, *Hesperia* 45/4, 305-364.
- Sipahi, T. (2012). *2011 Yılı Eskişehir Kazısı, 2. Çorum Kazısı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 45-62.
- Sipahi, T. (2013). *2013 Yılı Kazısının Işığında Eskişehir Höyük Üzerinde Genel Bir Değerlendirme*, 4. Çorum Kazısı ve Araştırmalar Sempozyumu Çorum, 45-58.

- Sipahi, T.(2014).*Son Yıllardaki Çalışmaların ve Buluntuların Işığında Eski Hitit Kabartmalı Vazoları Üzerinde Değerlendirmeler*, Anadolu, 21-43.
- Sipahi, T. (2015).2014 Yılı Buluntularının Işığında Eskiyapar, 5. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 153-168.
- Sipahi, T. (2018). Eskiyapar'dan Hitit Arkeolojisi'ne Yeni Katkılar", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014, Ankara (I. Cilt), 1-13.
- Sipahi, T. (2020a) *Eskiyapar'dan Orta Hitit'e Ait Bir Kabartmalı Vazo Parçası Üzerine Yeni Gözlemler, Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jak Yakar'a Armağan A Life Dedicated To Anatolian Prehistory: Festschrift For Jak Yakar* Editörler / Edited by Barış Gür - Semra Dalkılıç, Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Sipahi, T. (2020b). Eskiyapar Buluntularının Işığında Eski Hitit Sanatı, 6. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 161-182.
- Sipahi, T. (2021). *Eskiyapar Bir Orta Anadolu Höyüğü, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 100 Yaşında*.
- Strupler, N. (2012). Reconstituon des vases á relief monochromes d'Alaca Höyük et d' Eskiyapar. *Anatolia Antiqua*, Tome 20, 1-12.
- Temizer, R. (1954). Kayapınar Höyüğü Buluntuları. *Belleten* CXVIII, Sayı 71, 317-330.
- Turan, N. (1984). *Türkiye'nin Av ve Yaban Hayvanları Memeliler*. Özel Yayın.
- Yıldırım, T. (2005). Hüseyindede Tepesinde Bulunan Yeni Bir Kült Vazosu, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum 02-08 Eylül 2002- Acts of the V th International Congresses of Hititology, Çorum September 02- 08, Ed by A, Süel, Ankara, 61-778.
- Ünal, A. (2007). *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler/Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü*. Homer Yayınları.
- Zeuner, F.E. (1963). *A History of Domesticated Animals*. Hutchinson of London